

Кітурка, І.Ф. «Акты Віленскай археаграфічнай камісіі» як збор крыніц па сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі XVII—XVIII ст. / І.Ф. Кітурка // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 1 / рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэдактар) [і інш.]. — Мінск: БДУ, 2002. — С. 236–243.

І. Ф. КИТУРКА

«АКТЫ ВІЛЕНСКОЙ АРХЕАГРАФИЧНОЙ КАМИСИИ» ЯК ЗБОР КРЫНІЦ ПА САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНАЙ ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ XVII—XVIII ст.

Віленская археаграфічная камісія была арганізавана як афіцыйная дзяржаўная ўстанова ў 1864 г. і дзейнічала да 1915 г. Яе галоўная мэта, на думку стваральнікаў камісіі, заключалася ў спрыянні працэсу змяшчэння польскіх і павелічэння расійскіх уплываў у Беларусі і Літве, дзеля чаго неабходна было вырашыць найважнейшую палітычную задачу — даказаць, што гэтыя тэрыторыі з’яўляліся праваслаўным, «спрадвечна рускім краем», які да XIX ст. быў вельмі сапсаваны палякамі¹. Дасягнуць гэтую мэту члены камісіі спадзяваліся праз публікацыю старажытных дакументаў, якія да таго часу захоўваліся ў архівах.

За гады свайго існавання камісія выдала 49 тамоў крыніц, сярод якіх 39 тамоў, што атрымалі агульную назву «Акты Віленскай археаграфічнай камісіі» (АВАК). Гэта серыйная публікацыя дакументаў змяшчае матэрыялы па палітычнай, сацыяльна-эканамічнай, царкоўнай гісторыі, этнаграфіі, побыту насельніцтва Беларусі, Украіны і Літвы ў XIV—XIX ст.

У прадмове да другога тома серыйнага выдання акрэсліваліся тры галоўныя задачы, якія ставіла перад сабой камісія: 1) сабраць матэрыялы для даследавання элемента праваслаўя ў Паўночна-Заходнім краі, «поскольку элемент этот был так подавлен здесь враждебным ему католицизмом»; 2) выявіць самыя першыя крыніцы адміністрацыі ў Паўночна-Заходнім краі; 3) паказаць унутраны быт, ступень адукаванасці народа, маральны яго стан, уплыў аднаго саслоўя на іншыя².

236

Зыходзячы з гэтага, камісія лічыла сваім найважнейшым абавязкам публікацыю крыніц, якія па свайму зместу адпавядалі б пастаўленым задачам. Таму для выдання адбіраліся дакументы спецыяльнага характару, якія павінны былі: «а) доказать фактически, что Западный край никогда не был счастлив под польским правительством, что, несмотря на существование законодательства и множества судебных мест, никто не мог быть уверен ни в правах своей собственности, ни в личной безопасности; б) чтобы, читая описания этих возмущающих душу разного рода истязаний и бесчеловечий, источаемых над слабыми и совершенно невинными людьми, коим подвергали их более сильные, легко можно было прийти к заключению, что цивилизация Польши, а с нею и Западного края отставала от той степени совершенства, на которую ставили ее поляки; в) что только под русским правительством Западный край забыл свои страдания, исцелил прежние раны и начал свое историко-политическое существование»³. Дакументы абавязкова павінны былі змяшчаць інфармацыю пра праваслаўную царкву, а таксама паказваць у самым адмоўным выглядзе польскую шляхту⁴.

Паколькі менавіта першая група крыніц пра распаўсюджанне праваслаўя ў Беларусі і Літве, на думку членаў Віленскай камісіі, змога даказаць, што «Паўночна-Заходні край» з’яўляецца «спрадвечна рускім, праваслаўным», то гэтыя матэрыялы і займаюць большую частку першых тамоў «Актаў Віленскай археаграфічнай камісіі». Больш таго, гісторыі царквы поўнаасцю прысвечаны асобныя тамы — XVI і XXXIII. Аднак разнастайнасць іншых дакументаў, сярод якіх інструкцыі паслам на сейм; пастановы шляхты ваяводстваў на прыватных сейміках; каралеўскія універсалы, рэскрыпты і прывілеі; універсалы гетманаў ВКЛ; інвентары, судовыя пастановы і інш. з’яўляецца важнай крыніцай для вывучэння розных аспектаў гісторыі Беларусі, у т. л. і некаторых праблем сацыяльна-эканамічнага развіцця ў XVII—XVIII ст.

Да самых каштоўных матэрыялаў пры разглядзе адзначанага перыяду можна аднесці інвентарныя вопісы (ці рэестры) феадальных уладанняў, якія змешчаны ў тамах XIV, XXV, XXXV, XXXVIII. У інвентарах можна знайсці інфармацыю пра стан жылых і гаспадарчых пабудов панскіх двароў, разнастайнасць

237

хатняга начыння, сельскагаспадарчую вытворчасць, павіннасці сельскага насельніцтва, яго забяспечанасць інвентаром і цяглавай сілай.

Аднак не ўсе рэестры маюць аднолькавую каштоўнасць, заклад. Так, найбольш поўнымі з’яўляюцца інвентары, якія складаліся пры перадачы маёнткаў у часовае ўтрыманне, застава ці арэнду. Напрыклад, у інвентары маёнтка Рындзінскага Віцебскага ваяводства за 1751 г., які перадаваўся ў трыманне Ю. Флемінгу, дакладна пералічаны пабудовы, землі, залежнае насельніцтва і яго павіннасці. Зямля ў адзначаным маёнтку вымяралася службамі, за карыстанне якімі сяліне плацілі чынш у памеры ад 8 да 14 злотых польскіх з паловы службы і ад 30 да 40 злотых са службы. Акрамя грошай была даніна збожжам, мёдам, маслам, птушкай, сенам,

арэхамі. Звыш таго сяляне павінны былі даваць сані, вазы, граблі, «коней дрэвы вазіць», хадзіць на малацьбу, на старошы нядзельныя да кухні, вязаць невады і сеткі і інш.⁵

Інвентары складаліся як для дзяржаўных, так і для прыватных уладанняў. Рэестры прыватнаўласніцкіх маёнткаў у большасці сваёй адносяцца да буйных магнацкіх уладанняў і амаль заўсёды ўтрымліваюць грунтоўную інфармацыю. Яны апісваюць комплекс жылых і гаспадарчых пабудов, землі і ўгоддзі, панскіх падданных, звесткі пра наяўнасць прадукцыі ў сховішчах, высяеным збожжы і агародніне, характар і памер сялянскіх павіннасцей. Усё гэта дазваляе гаварыць пра гаспадарчую накіраванасць магнацкіх маёнткаў. Што да дробных і сярэдніх феадалаў, то ім не трэба было складаць інвентар уласнага маёнтка, бо яны там жылі, займаліся гаспадарчымі справамі і таму добра ведалі становішча.

Даныя інвентароў і іншых дакументаў АВАК, у якіх ёсць звесткі аб стане галоўнай вытворчай сілы тагачаснага грамадства — сялянства, сведчаць аб іх цяжкім жыцці ў XVII—XVIII ст., прычым часта павіннасці каралеўскіх сялян былі значна большымі, чым прыватнаўласніцкіх.

Так, у 1670 г. у вёсцы Сенна існавалі наступныя падаткі: даваць штогод 8 рабочых — два пешыя і шэсць конных, з валокі плаціць 8 злотых і 9 грошай польскіх чыншу, аўса з валокі па шанку, ладзіць за свой кошт масты і плаціны, касіць сена для двара і даваць па адной курыцы з дыма. За гэта ся-

ляне атрымоўвалі права сячы дровы і ставіць вуллі ў каралеўскіх лясах⁶.

Яшчэ больш дакладна пералічаны павіннасці для сялян Воінскага ключа Брэсцкага ваяводства (1671 г.). У вёсцы Рудня цяглыя сяляне плацілі з кожнай валокі па 3 злотыя 9 грошай і 6 пенязей, па бочцы жыта, аўса па дзве, па адной гусі, адной курыцы і дзесяць яек. Штогод з валокі абавязаны былі па 12 рабочых дзён адбываць тры талакі, вазіць жыта ў Брэст, даваць асобна адну падводу на 24 мілі і вартаўніка ў кажусе, ботах, з сякерай і мяшком, а таксама прыбіраць з дваровых сенакосаў сена і дастаўляць па адным возе дроў у тыдзень да двара ў час знаходжання там эканом⁷.

Асабліва цяжкім было становішча каралеўскіх сялян у часы войнаў. У «Актах Віленскай археаграфічнай камісіі» апублікавана шмат рээстраў, якія адлюстроўваюць страты дзяржаўных сялян у часы салдацкіх пастояў і наездаў, што вымяраліся і ў грашовым эквіваленце⁸. Гэта дае магчымасць уявіць кошты на асноўныя вырабы сельскай гаспадаркі. Так, у Вярэцкім ключы ў 1698 г. бочка жыта прыкладна каштавала 24 злотыя польскія, ячменю — 16, грэчкі — 20, гароху — 28, аўса — 12⁹.

Пра цяжкае становішча каралеўскіх літоўскіх эканомій пасля Паўночнай вайны сведчыць універсал караля Аўгуста II за 1721 г., у якім гаворыцца, што эканоміі вельмі спустошаны, а ўласныя маёнткі, наадварот, разбагацелі¹⁰. Такая сітуацыя склалася таму, што шляхта, карыстаючыся правам недатыкальнасці сваіх тэрыторый (*terrestria iura*), імкнулася абараніць уласныя маёнткі ад ваенных пастояў і павіннасцей. Больш таго, пры праходзе ваенных дзеянняў праз прыватнаўласніцкія тэрыторыі шляхта патрабавала ад дзяржавы выплаты кантрыбуцый. Такія звесткі знаходзяцца ў сеймікавых пастановах і інструкцыях для шляхты, якая накіроўвалася на сейм¹¹. І трэба адзначыць, што ў большасці выпадкаў патрабаванні шляхты былі задаволены.

Магчыма, менавіта для таго, каб палепшыць сваё становішча, каралеўскія сяляне ўцякалі ў прыватнаўласніцкія маёнткі. Відаць, выпадкі такія былі не рэдкімі, паколькі ў I томе АВАК змяшчаецца вытрымка ад 1676 г. з Уставы караля Жыгімонта Аўгуста, у якой прадпісвалася, як абыходзіцца з беглымі сялянамі. Згодна з

ёй, усе каралеўскія сяляне, якія пакінулі свае землі, абавязаны вярнуцца, а шляхта не павінна чыніць ім ніякіх перашкод¹².

Але не толькі ваенныя падзеі былі прычынай цяжкага становішча каралеўскіх сялян. Сваю ролю тут адыграла і тое, што дзяржаўныя ўладанні часта здаваліся ў арэнду, часовае ўтрыманне і пажыццёвае ўладанне. У V томе АВАК апублікаваны копіі прывілеяў і правоў, дадзеных розным асобам на пажыццёвае ўладанне землямі ў Брэсцкай і Кобрынскай эканоміях¹³. У заўвагах да гэтых крыніц адзначаецца, што такія ўладальнікі вялі разнастайную гаспадарку: адны аддавалі свае землі «ў трэцяй долі», другія — арандатарам, трэція пакідалі пад папарам, пры гэтым усе мелі больш турбот, чым прыбыткаў. Карыстанне гэтымі землямі было звязана з вялікім прыгнётам сялян, паколькі яны не мелі ніякай свабоды ні ў лесе, ні ў полі, ні ў прыбытках, нягледзячы на сваю працу. У дадатак межы сялянскіх зямель не былі дакладна вызначаны і пастаянна парушаліся¹⁴.

Часовыя трымальнікі таксама не заўсёды выконвалі ўмовы арэнды. У АВАК змешчаны дакументы, якія абмяжоўвалі самавольства дзяржаўцаў і абаранялі сялянскія землі ад захопу прыватнымі асобамі. У асноўным гэта лісты каралёў Рэчы Паспалітай, якія мелі розную назву — ахоўныя, заручныя або ўпамінальныя. Напрыклад, ва ўпамінальным лісце караля Яна Казіміра камянецкаму падстарасту Стафану Зямбоцкаму гаворыцца: «Данесена нам праз ураднікаў дваровых супліка падданных нашых староства Камянецкага, што вярнасць твая бярэш з іх чынш звыш уставы рэвізорскай, на работы да родных сваіх і цесця свайго ў фальваркі адпраўляеш, збожжа, купленае на свае патрэбы, іх падводамі перавозіш, чаго яны,

згодна з ўставай, рабіць не павінны». Далей у лісце прадпісваецца ўстрымацца ад такога бяспраўя і кіравацца толькі рэвізорскімі ўставамі¹⁵. У іншых падобных крыніцах папярэджваецца, што за прысясненне і крыўду сялян арандатары будуць плаціць штраф або іх напаткае лёс парушальнікаў грамадскага спакою¹⁶.

На падставе дакументаў, апублікаваных у АВАК, акрамя становішча сялянства і ўзроўню сельскай гаспадаркі, можна прасачыць і стан гарадоў. Аднак інфармацыя такога характару датычыцца пераважна перыядаў войнаў. Так, ва універсалах

каралёў Рэчы Паспалітай і гетманаў ВКЛ ёсць звесткі аб вызваленні гарадоў і мястэчак Беларусі ад усялякага роду падаткаў на розны тэрмін па прычыне іх вялікага разбурэння падчас войнаў 1654—1667 і 1700—1721 гг. Напрыклад, у данясенні вознага Яна Лясоты аб спусташэнні г. Камянца гаворыцца, што ў 1660 г. Хаванскі са сваім войскам «агнём і мечам спустошыў і загубіў горад і навакольныя вёскі, духоўныя і панскія двары паліў і губіў, насельніцтва мардаваў, а іншых па пушчах, лясах, знайшоўшы, мардаваў і забіваў, іншых у палон пабраў... Замак спалены, царква і касцёл спалены, ратуша з кнігамі і справамі спаленая»¹⁷. Дакументаў такога характару шмат у томе XXXIV, спецыяльна прысвечаным руска-польскай вайне другой паловы XVII ст., а таксама і ў іншых тамах АВАК¹⁸.

Неабходна заўважыць, што дакументаў, якія датычацца аднаўленчых перыядаў пасля войнаў, вельмі мала. Магчыма, яны не ўпісваліся ў мэты, пастаўленыя перад Віленскай археаграфічнай камісіяй, таму і былі абыдзены яе ўвагай.

Важнай крыніцай для вывучэння сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі XVII—XVIII ст. з'яўляюцца інструкцыі паслам, якія накіроўваліся на сейм. Яны амаль аднолькавыя па сваёй структуры. У гэтых інструкцыях шляхта заўсёды закранала дзве групы пытанняў: агульнадзяржаўныя і свае прыватныя. Першыя і другія выцякалі з падзей знешніх і ўнутраных. Іх змест — гэта доўгі пералік просьбаў, заяў, патрабаванняў і жаданняў ваяводстваў. Дзякуючы гэтым дакументам можна вылучыць асноўныя праблемы сацыяльна-эканамічнага жыцця беларускіх зямель у адзначаны час. Так, напрыклад, шляхту Брэсцкага ваяводства ў 1672 г. турбавалі пытанні, якія знайшлі сваё адлюстраванне ў наступных інструкцыях паслам:

1) у сувязі з нязгодай і спрэчкамі паміж дзяржаўнымі саслоўямі паслы былі абавязаны прасіць караля выкарыстаць усе свае магчымасці, каб прымірыць варожыя бакі;

2) каб сеймавыя пастановы выконваліся ў вызначаным парадку, паколькі ад іх поспеху залежаў дабрабыт у дзяржаве;

3) паслы павінны былі хадаінічаць аб павелічэнні падаткаў для яўрэяў і татар;

4) выказвалі неабходнасць аднаўлення канстытуцыі, па якой нельга было хаваць беглых сялян і інш.¹⁹

Такія інструкцыі апублікаваны ў большасці тамоў «Актаў Віленскай археаграфічнай камісіі».

Згодна з пастаўленай мэтай — паказаць у самым непрыглядным свеце польскую шляхту, — складальнікі АВАК падабралі і надрукавалі шмат судовых спраў рознага характару. Трэба адзначыць, што норавы шляхты сапраўды былі вельмі жорсткімі. Доказам таму можа паслужыць дэкрэт, які прысуджаў у 1653 г. шляхціца Аляксандра Чарнацкага да выплаты 1296 кап грошай літоўскіх пені і да смяротнай кары за ўзброены наезд на маёнтак Славунскі, абрабаванне царквы, забойства чалавека, нанясенне пабояў папу, яго жонцы і сыну²⁰.

Напады шляхціцаў на маёнткі адзін аднаго былі асабліва частымі ў часы войнаў, прычым часам злачынцамі становіліся бліжэйшыя суседзі. Так, у скарзе зямляніна Яна Куклінскага на шляхціца Крыштофа Волчка гаворыцца, што апошні разам са сваімі памочнікамі 20 ліпеня 1663 г. уварваўся ў хату да Куклінскага з крыкамі: «царов, царов, рубі, рубі», а я, разумеючы з жонкаю сваёю, што непрыяцель маскоўскі напаў у час трывожны, небяспечны... пачаў з жонкаю ад іх уцякаць, а потым пазнаў онага пана Волчка па голасу і пачаў онага прасіць, каб ніякага гвалту не чыніў»²¹. Але Волчак загадаў памочнікам сваім «шаблямі, бердышамі без міласэрнасці жорстка сячы і біць», паабяцаўшы, што ў хуткім часе прыедзе яшчэ, усё пабярэ, дом спаліць і ўсіх заб'е»²².

Публікацыя такіх дакументаў была асабліва патрэбнай пасля падаўлення паўстання 1863—1864 гг. Паколькі расійскія ўлады ўсімі сродкамі імкнуліся даказаць, што ў паўстанні прымала ўдзел выключна польская шляхта, неабходна было прадаставіць крыніцы, якія б раскрывалі разбойную сутнасць феадалаў Беларусі і Літвы.

Такім чынам, карыстаючыся АВАК як крыніцай для вывучэння розных пытанняў гісторыі Беларусі, неабходна памятаць, што падборка дакументаў для гэтага выдання праводзілася тэндэнцыйна. Больш таго, пры археаграфічнай апрацоўцы матэрыялаў дапускаліся розныя недакладнасці. Так, напрыклад, загаловак і каментарыі да некаторых дакументаў не заўсёды адпавядалі зместу арыгінала, пры публікацыі не захоўвалася стара-

беларуская мова і падганялася пад правілы рускай, тэксты мелі друкарскія, геаграфічныя, тэрміналагічныя памылкі²³.

Аднак, нягледзячы на ўсе недахопы, «Акты Віленскай археаграфічнай камісіі» з'яўляюцца каштоўнай крыніцай для вывучэння гісторыі, эканомікі, культуры Беларусі.

¹ Улащик Н. Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973. С. 73.

² Гл.: Акты, издаваемые археографическою комиссиею, высочайше учрежденною в Вильне (далее АВАК). Вильна, 1867. Т. II. С. III—VIII.

³ АВАК. Т. I. С. 23—24.

⁴ Улащик Н. Н. Указ. твор. С. 129.

⁵ АВАК. Т. XXXV. С. 4.

⁶ АВАК. Т. IV. С. 90—91.

⁷ Там жа. С. 117—119.

⁸ Там жа. Т. III. С. 328, 349; Т. IV. С. 8—12, 255—272.

⁹ Там жа. Т. IV. С. 263—264.

¹⁰ Там жа. Т. VII. С. 161—162.

¹¹ Там жа. Т. IV. С. 80, 135, 163 і інш.

¹² Там жа. Т. I. С. 204—205.

¹³ Там жа. Т. V. С. 351—432.

¹⁴ Там жа. Т. V. С. 418, 420—422, 431—432, 434—435.

¹⁵ Там жа. Т. IV. С. 39—40. Гл. там жа АВАК. Т. III. С. 392—393; Т. IV. С. 119—120; Т. V. С. 99—102; Т. VII. С. 151, 161, 169—170, 172—173.

¹⁶ Там жа. Т. III. С. 392—393; Т. IV. С. 119—120; Т. V. С. 99—102; Т. VII. С. 151, 161, 169—170, 172—173.

¹⁷ Там жа. Т. III. С. 361—362.

¹⁸ Там жа. Т. III. С. 366—367; Т. IV. С. 28—29, 46—48; Т. VII. С. 154, 472.

¹⁹ Там жа. Т. IV. С. 133—136.

²⁰ Там жа. Т. XV. С. 58—59.

²¹ Там жа. Т. XXXIV. С. 293.

²² Там жа. Т. XXXV. С. 83, 147, 177, 271 і інш.

²³ Улащик Н. Н. Указ. твор. С. 132—147.